

Het algemene opschortingsrecht

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op donderdag 30 mei 2024
klokke 16.15 uur

door

Gerrit Jan Boeve
geboren te IJsselmuiden
in 1987

INHOUDSOPGAVE

Lijst van gebruikte afkortingen / XI

HOOFDSTUK 1

Inleiding / 1

- 1.1 Onderwerp / 1
- 1.2 Probleemstelling / 3
- 1.3 Vraagstelling en doelstelling / 7
- 1.4 Afbakening / 9
- 1.5 Methodologie / 10
- 1.6 Opbouw van het betoog en plan van behandeling / 12
- 1.7 Terminologie / 14

HOOFDSTUK 2

Plaatsbepaling van het algemene opschortingsrecht / 19

- 2.1 Inleiding / 19
- 2.2 Beknopte geschiedenis van het algemene opschortingsrecht / 19
- 2.3 Wettelijke systematiek van opschortingsrechten / 26
- 2.4 Redelijkheid en billijkheid als grondslag van het algemene opschortingsrecht / 29
- 2.5 Een eigenhandig pressiemiddel tot gelijktijdige nakoming met een zekerheidskarakter / 35
  - 2.5.1 Het algemene opschortingsrecht is een verweer / 35
  - 2.5.2 Het tijdelijke karakter van het algemene opschortingsrecht / 36
  - 2.5.3 Doel en strekking van het algemene opschortingsrecht / 39
  - 2.5.4 Functies van het algemene opschortingsrecht / 41
  - 2.5.5 Relativering pressiemiddel en zekerheidskarakter / 43
- 2.6 Het algemene opschortingsrecht is van aanvullend recht / 46
- 2.7 Rechtsgevolgen van een beroep op het algemene opschortingsrecht / 49
  - 2.7.1 Rechtsgevolgen van een gegrond beroep op het algemene opschortingsrecht / 49
  - 2.7.2 Rechtsgevolgen van een ongegrond beroep op het algemene opschortingsrecht / 51
- 2.8 Eindigen van het algemene opschortingsrecht / 52
- 2.9 Samenvatting en tussenconclusie / 55

HOOFDSTUK 3

Vereisten voor opschortingsbevoegdheid / 57

- 3.1 Inleiding / 57
- 3.2 Partijen zijn elkaars schuldenaar en schuldeiser / 57
- 3.3 Verbintenissen over en weer / 61
  - 3.3.1 Inleiding / 61
  - 3.3.2 Verbintenis en vordering / 62
  - 3.3.3 Overeenkomstig van toepassing bij niet als verbintenis kwalificerende verplichtingen / 64
- 3.4 Een opeisbare vordering, waarvan nakoming niet blijvend onmogelijk is / 70
  - 3.4.1 Het bestaan van de vordering / 70
  - 3.4.2 Het achteraf ontbreken van een vordering / 71
  - 3.4.3 Opeisbaarheid in artikel 6:52 lid 1 BW / 74
  - 3.4.4 Omvang betalingsvordering behoeft voor opeisbaarheid niet vast te staan / 77
  - 3.4.5 Geen ingebrekestelling en verzuim vereist voor opschorting / 79
  - 3.4.6 Nakoming van de vordering mag niet blijvend onmogelijk zijn / 80
- 3.5 Uitzonderingen op het vereiste van opeisbaarheid van de vordering / 81
  - 3.5.1 Uitzondering ten aanzien van de verjaring van de rechtsvordering van de schuldenaar / 81
  - 3.5.2 Vervroegd opschorten door te anticiperen op niet-nakoming van de vordering / 86
- 3.6 Een opeisbare verbintenis, waarvan nakoming niet blijvend onmogelijk is / 88
  - 3.6.1 Opeisbare verbintenis van de schuldenaar vereist / 88
  - 3.6.2 *Vorleistung* of *Vorleistungspflicht* en opschorting / 88
  - 3.6.3 Opschortingsbevoegdheid ontbreekt bij niet-opeisbare verbintenis / 90
  - 3.6.4 Uitsstel van een op zichzelf mogelijke nakoming / 92
  - 3.6.5 Opbouw van een opschortingsverweer / 93
- 3.7 Samenhangcriterium / 93
  - 3.7.1 Inleiding / 93
  - 3.7.2 Twee te onderscheiden elementen in het samenhangcriterium / 94
  - 3.7.3 Bezwaren tegen twee te onderscheiden elementen in het samenhangcriterium / 96
  - 3.7.4 Beoordelingsmaatstaf voor het samenhangcriterium / 98
    - 3.7.4.1 Toepassing van het *Zurückbehaltungsrecht* (§ 273 BGB) in Duitse rechtspraak / 98
    - 3.7.4.2 Het Nederlandse ontwerp van het algemene opschortingsrecht / 99
    - 3.7.4.3 Samenhangcriterium is een redelijkheids- en billijkheidstoets / 104
- 3.8 Samenhangcriterium is niet noodzakelijkerwijs wederzijds / 107
- 3.9 Samenvatting en tussenconclusie / 110

HOOFDSTUK 4

Uitwerking van het samenhangcriterium / 115

- 4.1 Inleiding / 115
- 4.2 Dezelfde rechtsverhouding / 116
  - 4.2.1 Dezelfde *rechtsverhouding* / 116
  - 4.2.2 *Dezelfde* rechtsverhouding / 119
- 4.3 Enkele gevallen van dezelfde rechtsverhouding / 128
  - 4.3.1 Samenhangende verbintenissen over en weer uit dezelfde overeenkomst / 128
  - 4.3.2 Samenhangende verbintenissen over en weer uit de als eenheid bedoelde of te beschouwen rechtsverhouding / 132
  - 4.3.3 Nietige, vernietigde of ontbonden overeenkomst / 137
- 4.4 Zaken die partijen regelmatig met elkaar hebben gedaan / 138
- 4.5 Het gewicht dat de rechtspraak toekent aan de omstandigheden uit artikel 6:52 lid 2 BW / 143
- 4.6 Andere dan de in artikel 6:52 lid 2 BW genoemde omstandigheden / 146
  - 4.6.1 Overeenstemming tussen partijen dat aan het samenhangcriterium is voldaan / 146
  - 4.6.2 Samenhang wegens andere omstandigheden dan de in artikel 6:52 lid 2 BW genoemde / 147
  - 4.6.3 Omstandigheden waaronder niet aan het samenhangcriterium is voldaan / 150
- 4.7 Gevaltypen / 153
- 4.8 Samenvatting en tussenconclusie / 155

HOOFDSTUK 5

De uitoefening van het algemene opschortingsrecht / 159

- 5.1 Inleiding / 159
- 5.2 Verplichting schuldenaar tot mededeling dat en waarom hij opschort / 160
- 5.3 Kenbaarheid opschorting en mededelingsplicht schuldenaar / 162
- 5.4 Grondslag van de mededelingsplicht en rechtsgevolg van schending daarvan / 166
- 5.5 Samenvatting en tussenconclusie / 167

HOOFDSTUK 6

Onaanvaardbaarheid van de uitoefening van het algemene opschortingsrecht / 169

- 6.1 Inleiding / 169
- 6.2 Uitoefening algemene opschortingsrecht onderworpen aan redelijkheid en billijkheid / 169
- 6.3 Doelmatigheid en evenredigheid uitoefening algemene opschortingsrecht / 172
  - 6.3.1 Inleiding / 172
  - 6.3.2 Waardeverhouding tussen de verbintenissen over en weer / 174
    - 6.3.2.1 Waardeverhouding en het zekerheidskarakter van het algemene opschortingsrecht / 174

- 6.3.2.2 Waardeverhouding en de functie van pressiemiddel / 176
- 6.3.2.3 Waardeverhouding en toenemende waarde van de verbintenis / 177
- 6.3.2.4 Waardeverhouding en nog niet vaststaande waarde van de vordering / 178
- 6.3.2.5 Waardeverhouding en een ondeelbare verbintenis / 179
- 6.3.2.6 Niet-onevenredige waardeverhouding in procenten / 180
- 6.3.3 Belangen van partijen bij de uitoefening van het opschortingsrecht / 181
- 6.3.4 Monopoliepositie van de schuldenaar / 184
- 6.3.5 Tijdelijk karakter van invloed op uitoefening algemene opschortingsrecht / 188
- 6.3.6 Opgeven van de bedoeling van de uitoefening van het algemene opschortingsrecht / 190
- 6.4 Prijsgeven van het algemene opschortingsrecht / 193
- 6.5 Samenvatting en tussenconclusie / 195

HOOFDSTUK 7

Processuele aspecten van het algemene opschortingsrecht / 197

- 7.1 Inleiding / 197
- 7.2 Opschortingsrecht is een essentieel zelfstandig verweer / 198
  - 7.2.1 Opschortingsrecht is een verweermiddel / 198
  - 7.2.2 Opschortingsrecht is een zelfstandig verweer / 199
  - 7.2.3 Inroepen opschortingsrecht is een essentieel verweer / 203
- 7.3 Niet ambtshalve toepassen van het algemene opschortingsrecht / 205
- 7.4 Instellen van een eis door de schuldenaar niet vereist / 208
- 7.5 Verweer tegen een opschortingsverweer / 210
- 7.6 *Ex nunc* beoordeling van een opschortingsverweer / 214
- 7.7 Bindende kracht van een gehonoreerd opschortingsverweer / 215
- 7.8 Het dictum / 220
  - 7.8.1 Het dictum bij een gegrond opschortingsverweer / 220
  - 7.8.2 Het dictum bij een ongegrond opschortingsverweer / 221
  - 7.8.3 Het dictum bij een gedeeltelijk gegrond opschortingsverweer / 222
  - 7.8.4 Veroordeling tot stapsgewijze nakoming / 224
- 7.9 Samenvatting en tussenconclusie / 232

HOOFDSTUK 8

Conclusies / 235

- 8.1 Onderzoeksvraag / 235
- 8.2 Plaatsbepaling van het algemene opschortingsrecht / 236
- 8.3 Vereisten voor opschortingsbevoegdheid / 239
  - 8.3.1 Inleiding / 239
  - 8.3.2 Andere vereisten dan het samenhangcriterium / 239
  - 8.3.3 Het samenhangcriterium / 241

- 8.4 Omstandigheden bij de beoordeling van het samenhangcriterium / 242
- 8.5 De uitoefening van het algemene opschortingsrecht / 244
- 8.6 Uitoefening algemene opschortingsrecht onderworpen aan redelijkheid en billijkheid / 246
- 8.7 Beantwoording centrale vraag / 246
- 8.8 Processuele aspecten van het algemene opschortingsrecht / 248
- 8.9 Beoordeling van een opschortingsverweer door de rechter / 248
- 8.10 Bespreking voorbeeld traceren gestolen auto / 250

Samenvatting / 253

Summary The General Right of Suspension / 259

Literatuur / 265

Rechtspraak / 283

Parlementaire geschiedenis / 303

Rechtspraakregister / 305

Wetsartikelenregister / 311

Trefwoordenregister / 315

Curriculum vitae / 319

HOOFDSTUK 1

Inleiding

1.1 Onderwerp

Degene die bevoegd is de nakoming van zijn verbintenis uit te stellen totdat zijn wederpartij haar prestatie jegens hem heeft verricht, heeft een opschortingsrecht. Opschortingsbevoegdheden of opschortingsrechten zijn op verschillende plaatsen in het BW geregeld. Veelal zijn deze opschortingsrechten bijzondere regelingen van het in artikel 6:52 BW geregelde algemene opschortingsrecht.¹ De uitoefening van het algemene opschortingsrecht is het onderwerp van dit proefschrift. Die uitoefening en de vragen die daarbij kunnen rijzen, illustreer ik aan de hand van het volgende voorbeeld, dat gebaseerd is op een krantenbericht.²

De auto van Ritger is uitgerust met een volgsysteem. Met behulp van dit systeem kan de autofabrikant de actuele gps-locatie van de auto zien. Voor dit systeem dient Ritger een abonnementsprijs per maand te betalen. Op een zekere dag wordt Ritgers auto gestolen. Meteen na ontdekking van de diefstal neemt Ritger contact op met de autofabrikant en vraagt die hem te laten weten waar zijn auto zich op dat moment bevindt. De autofabrikant is echter pas bereid het volgsysteem in de auto te activeren nadat Ritger de openstaande facturen voor de abonnementsprijs heeft voldaan.

Het lijkt op het eerste gezicht een nogal begrijpelijke reactie van de autofabrikant. De autofabrikant is niet bereid om het volgsysteem te activeren, omdat Ritger de abonnementsprijs nog niet heeft betaald. Een dergelijke reactie op het uitblijven van de prestatie van de ander is misschien wel een uiting van wat ik een oerrechtsgevoel noem: zolang de één niet doet wat de ander wel van hem mag verlangen, behoeft de ander ook niet te doen wat diegene van hem vraagt.³

---

1 Zie § 2.3.

2 'Volkswagen weigert opsporing gestolen auto met ontvoerd kind vanwege onbetaalde rekening', *AD* 2 maart 2023 en Heather 2023.

3 Zie ook *Parl. Gesch. BW Boek 6*, p. 206 ('redelijk gevoelde opschortingsrechten'); Van Dunné 2023, p. 866 ('Een oermenselijke reactie'); Heilbron, *Retentierecht en uitwinning (O&R nr. 110)* 2019/1 en 6 ('basale menselijke reflex'); Stolp 2011, p. 153; Cauffman 2000, p. 149; De Vries 1997, p. 417; Aarts 1990, p. 1 ('in feite een natuurlijke, menselijk begrijpelijke reactie'); Heyning-Plate 1969, p. 1 ('een heel menselijke reactie!') en p. 35, en Gratama 1887, p. 2 en 13 ('in strijd met de aequitas, het rechtsgevoel'). Vgl. HR 16 december 2022, ECLI:NL:HR:2022:1870, *NJ* 2023/16, m.nt. red. aant., r.o. 3.1.5 over de verhouding tussen de onderzoeksplicht van een koper en een mededelingsplicht van de verkoper.

De autofabrikant schort de nakoming van zijn verbintenis tot het activeren van het volgsysteem op in verband met zijn vordering op Ritger tot betaling van de openstaande abonnementsprijs. Het bestaan van verbintenissen over en weer is een van de vereisten voor opschortingsbevoegdheid op grond van artikel 6:52 lid 1 BW. Tussen deze verbintenissen dient tevens een zeker verband te bestaan.⁴ Dit verband komt in artikel 6:52 lid 1 BW tot uitdrukking in het vereiste dat tussen de verbintenissen over en weer voldoende samenhang moet bestaan om opschorting te rechtvaardigen.⁵ Tussen de verbintenis tot betaling van de abonnementsprijs voor het volgsysteem en de verbintenis tot activering van dit systeem lijkt dit verband wel te bestaan. Het wordt minder voor de hand liggend om aan te nemen dat dit verband bestaat als de betalingsverplichting wel betrekking heeft op de auto, maar niet op het volgsysteem, of als die betalingsverplichting betrekking heeft op een andere auto. Bestaat de vereiste samenhang om opschorting te rechtvaardigen bijvoorbeeld ook tussen de verbintenis tot activering van het volgsysteem en een verbintenis tot betaling van een factuur voor door de autofabrikant uitgevoerde reparaties aan de gestolen auto? Of tussen die activeringsverplichting en een betalingsverplichting die betrekking heeft op een andere auto van Ritger?

Gesteld dat de autofabrikant opschortingsbevoegd is, kan hij van deze bevoegdheid gebruikmaken.⁶ De uitoefening van die bevoegdheid is evenwel niet onbegrensd.⁷ Bij de uitoefening daarvan dient rekenschap te worden gegeven van de gerechtvaardigde belangen van de wederpartij bij tijdige nakoming door de opschortingsbevoegde partij.⁸ Het vooralsnog uitblijven van de activatie van het volgsysteem raakt Ritger in zijn belangen, omdat hij daardoor zijn gestolen auto niet kan traceren. Dat behoeft echter op zichzelf nog niet in de weg te staan aan de uitoefening van een opschortingsrecht. Dit belang van Ritger bij nakoming door de autofabrikant zal waarschijnlijk bijdragen aan een door hem gevoelde stevige prikkel tot betaling van de openstaande abonnementsprijs. Op het geven van die prikkel is de uitoefening van het opschortingsrecht mede gericht.⁹ Maar in hoeverre speelt daarbij de verhouding tussen de hoogte van de openstaande abonnementsprijs en de vermoedelijk veel hogere waarde van de auto een rol?¹⁰ Of wat als ten tijde van de diefstal van de auto de echtgenote en twee zonen van Ritger nog in de auto zaten en met het traceren van de auto dus tevens een ontvoering kan worden opgelost?¹¹ Het is niet ondenkbaar dat de autofabrikant onder die omstandigheden de nakoming van zijn verbintenis tot activering van het volgsysteem niet mag opschorten, ondanks dat Ritger de abonnementsprijs nog niet heeft voldaan.¹²

4 Zie over deze en andere vereisten van het algemene opschortingsrecht hoofdstuk 3.

5 Zie over dit zogenoemde samenhangcriterium § 3.7 en § 3.8, alsook hoofdstuk 4.

6 Zie hoofdstuk 5.

7 Zie hoofdstuk 6.

8 Zie § 6.3.3 en § 6.3.4.

9 Zie § 2.5.4 en § 6.3.1.

10 Zie over de waardeverhouding tussen de verbintenissen over en weer § 6.3.2.

11 Geheel hypothetisch is dit niet. Zie het krantenbericht waarop het voorbeeld is gebaseerd.

12 In o.a. § 8.10 kom ik terug op het besproken voorbeeld en daarin beantwoord ik de vraag of de autofabrikant het algemene opschortingsrecht mijns inziens heeft en of hij dat mag uitoefenen.

1.2 Probleemstelling

Artikel 6:52 lid 1 BW bevat een algemene opschortingsmaatstaf. Dit artikellid bepaalt dat een schuldenaar die een opeisbare vordering heeft op zijn schuldeiser bevoegd is de nakoming van zijn verbintenis op te schorten tot voldoening van zijn vordering plaatsvindt, indien tussen vordering en verbintenis voldoende samenhang bestaat om deze opschorting te rechtvaardigen. Artikel 6:52 lid 2 BW noemt twee omstandigheden waaronder aan het samenhangcriterium kan zijn voldaan.¹³ Dit artikellid bepaalt dat een zodanige samenhang onder meer kan worden aangenomen ingeval de verbintenissen over en weer voortvloeien uit dezelfde rechtsverhouding of uit zaken die partijen regelmatig met elkaar hebben gedaan. Deze omstandigheden zijn enuntiatief.¹⁴ De aanwezigheid van een van deze omstandigheden kan tot de conclusie leiden dat tussen de wederzijdse verbintenissen voldoende samenhang bestaat om opschorting te rechtvaardigen, maar dat behoeft niet zo te zijn. Op basis van deze algemene opschortingsmaatstaf is daarom niet zonder meer duidelijk wanneer een schuldenaar op grond van artikel 6:52 BW opschortingsbevoegd is. Daarbij is het vooral de vraag wat met het samenhangcriterium wordt bedoeld en wanneer daaraan is voldaan, omdat dit criterium het centrale vereiste van het algemene opschortingsrecht is.¹⁵ Onderdeel van deze vraag is tevens de vraag wanneer sprake is van dezelfde rechtsverhouding of zaken die partijen regelmatig met elkaar hebben gedaan.

In de parlementaire geschiedenis is onderkend dat de algemene opschortingsmaatstaf weinig rechtszekerheid biedt. Het vergroten van de rechtszekerheid is vervolgens niet gezocht in een andere opschortingsmaatstaf of een overzicht van omstandigheden waaronder aan het samenhangcriterium is voldaan, maar in bijzondere opschortingsregelingen.¹⁶ De schuldenaar kan in die wettelijke regelingen zelf lezen dat hij opschortingsbevoegd is. Een in het oog springend voorbeeld van een dergelijke regeling is de opschortingsbevoegdheid in het geval waarin de verbintenissen over en weer tevens wederkerige verbintenissen zijn als bedoeld in artikel 6:261 lid 1 BW. Artikel 6:262 lid 1 BW bepaalt dat wanneer een van de partijen haar verbintenis niet nakomt, de wederpartij bevoegd is de nakoming van haar daartegenover staande verplichtingen op te schorten.¹⁷ Tussen wederkerige verbintenissen bestaat voldoende samenhang om opschorting te rechtvaardigen.¹⁸ In dat geval is sprake van samenloop. De schuldenaar is opschortingsbevoegd op grond van zowel artikel 6:52 als artikel 6:262 BW. De schuldenaar zou in voorkomend geval echter kunnen volstaan met een beroep op de *enac* als geregeld in artikel 6:262 BW en behoeft

¹³ Zie voor de definiëring van het begrip 'samenhangcriterium' § 1.7.

¹⁴ Zie § 3.7.3.

¹⁵ Zie § 3.7.1.

¹⁶ Opgemerkt zij dat het algemene opschortingsrecht in het ontwerp-Meijers anders was geformuleerd. Met de huidige redactie is beoogd om onduidelijkheden in de tekst van dat ontwerp weg te nemen, maar is niet beoogd een andere opschortingsmaatstaf te geven. Zie § 3.7.4.

¹⁷ *Parl. Gesch. BW Boek 6*, p. 204 en 207. Zie § 2.3, waarin meerdere bijzondere regelingen aan de orde komen.

¹⁸ HR 17 april 2020, ECLI:NL:HR:2020:723, NJ 2020/168, m.nt. red. aant. (*X/Medline Hardenberg*), r.o. 3.2.1. Zie ook HR 23 juni 2023, ECLI:NL:HR:2023:970, RvdW 2023/724, r.o. 3.3.2. Zie § 2.3.

artikel 6:52 BW dan niet in te roepen.¹⁹ Daarmee kan hij een discussie over de vraag of wel aan het samenhangcriterium is voldaan – en of hij dus wel opschortingsbevoegd is – voorkomen, omdat dit uit de wet zelf volgt.

Hoewel de bijzondere opschortingsregelingen in zekere zin zouden kunnen worden opgevat als een catalogus van gevallen waarin of omstandigheden waaronder aan het samenhangcriterium is voldaan, leveren die omstandigheden weinig op voor de toepassing van de algemene opschortingsmaatstaf in gevallen waarin die omstandigheden zich niet voordoen. Hooguit zou naar analogie van omstandigheden waaronder een schuldenaar een bijzonder opschortingsrecht heeft, kunnen worden bepleit dat de schuldenaar in een geval dat alleen door het algemene opschortingsrecht wordt beheerst eveneens opschortingsbevoegd is. Veel levert dat waarschijnlijk niet op, omdat de bijzondere opschortingsregelingen tamelijk specifiek zijn. Een schuldenaar is bijvoorbeeld opschortingsbevoegd als de schuldeiser voor de voldoening geen kwitantie afgeeft (art. 6:48 lid 3 BW). Weliswaar kan uit deze opschortingsregeling enige wederkerigheid worden afgeleid, maar het geeft niet veel inzicht in een opschortingsbevoegdheid onder andere omstandigheden. De bijzondere opschortingsrechten laten onverlet dat in de niet specifiek in de wet geregelde gevallen op basis van artikel 6:52 BW zal moeten worden bepaald of een partij opschortingsbevoegd is. Dat kan in die gevallen onduidelijk zijn, omdat ongewis is wat het samenhangcriterium in de algemene opschortingsregeling inhoudt.²⁰

In de literatuur heeft de vraag naar een beoordelingsmaatstaf voor het samenhangcriterium beperkt aandacht gekregen.²¹ Ondanks dat daarin wel met een zekere regelmaat aandacht is voor opschortingsrechten.²² De algemene opschortingsregeling is evenwel nog niet eerder onderwerp van promotieonderzoek geweest. In dit verband verdient vermelding de monografie van Streefkerk over aanvankelijk 'Opschortingsrechten en schuldeisersverzuim'²³ en nadien 'Opschortingsrechten',²⁴ waarvan in 2022 een door

19 Castermans & Krans, *Samenloop* (Mon. BW nr. A21) 2019/17 menen dat het in dat geval in de rede ligt dat de tot opschorting bevoegde partij zich eerst oriënteert op de mogelijkheden van art. 6:262 BW. Zie ook Asser/*Hijma 7-I* 2019/562 en 566.

20 Zie ook Cauffman 2000, p. 149 ("Hoewel het begrip 'samenhang' een centrale rol speelt in de regeling van de opschortingsrechten, is het een vrij algemeen, diffuus en soepel begrip. De aanwezigheid van samenhang kan eerder worden aanvoeld dan omschreven.") en Nieskens-Ipshording & Van der Putt-Lauwers 1978, p. 898. Met de algemene opschortingsregeling bedoel ik afdeling 6.1.7 BW. Zie § 1.7.

21 Zie § 3.7.2.

22 Zie bijv. de dissertaties uit de 20^e eeuw van Thors 1934 (retentierecht); Bosch 1936 (*enac*); Heyning-Plate 1969 (*enac* en retentierecht, met af en toe een vooruitblik op het destijds nog in te voeren algemene opschortingsrecht); Fesevur 1988 (retentierecht, die ook ingaat op de *enac* en het algemene opschortingsrecht) en Aarts 1990 (retentierecht, die eveneens ingaat op de *enac* en het algemene opschortingsrecht). Zie Aarts 1990, p. 3-4 voor een overzicht van dissertaties uit de 19^e en 20^e eeuw over het retentierecht, en Heilbron, *Retentierecht en uitwinning* (O&R nr. 110) 2019/8 voor een beschrijving van dissertaties uit de 19^e, 20^e en 21^e eeuw over het retentierecht, waaronder die van Logmans (2011). Vgl. de dissertatie van Hesselink 1999 (over de *enac* en het algemene opschortingsrecht in het kader van de toepassing van de redelijkheid en billijkheid in Europa bij niet-nakoming) en van Wolters, *Alle omstandigheden van het geval* (O&R nr. 77) 2013 (waarin opschortingsrechten als een uitwerking van de redelijkheid en billijkheid aan de orde komen).

23 Streefkerk, *Opschortingsrechten en schuldeisersverzuim* (Mon. Nieuw BW nr. B32b) 1987.

24 Streefkerk, *Opschortingsrechten* (Mon. Nieuw BW nr. B32b) 1995; Streefkerk, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2006 en Streefkerk, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2013.

Wolters bewerkte druk is verschenen.²⁵ De tot op heden verschenen vijf drukken van die monografie – ook wel “‘losdelig’ handboek’ genoemd²⁶ – geven een helder overzicht van opschortingsrechten, waaronder het algemene opschortingsrecht, in hoofdzakelijk Nederland, en de toepassing daarvan. Wolters besteedt daarin aandacht aan de ‘algemene, weinig exacte maatstaf ter beoordeling van de samenhang’.²⁷ Hij betoogt dat ‘de vraag *wanneer* voldoende samenhang in de zin van art. 6:52 lid 1 BW bestaat, zich moeilijk [leent] voor een algemene beantwoording’.²⁸ In navolging van Streefkerk doet Wolters vervolgens een voorzichtige suggestie voor een beoordelingsmaatstaf, die aanknoopt ‘bij de belangrijkste functies van het algemene opschortingsrecht’.²⁹ Daarvan erkent Wolters dat die ‘vaag’ is, maar ‘in ieder geval een kader voor de beantwoording’ geeft:

“Wellicht dat men nog het meest in de richting van een algemene maatstaf voor het samenhangvereiste komt door te onderzoeken of het gerechtvaardigd is dat de verbintenissen, in het bijzonder gelet op hun wijze van ontstaan, over en weer mogen worden gebruikt als pressiemiddel en ter dekking van het risico van insolventie van de wederpartij.”³⁰

Het is van belang dat zoveel als mogelijk duidelijkheid bestaat over het antwoord op de vraag *wanneer* aan het samenhangcriterium is voldaan en aldus opschortingsbevoegdheid op grond van artikel 6:52 lid 1 BW bestaat. Onzekerheid over een beoordelingsmaatstaf van het samenhangcriterium en de daardoor bestaande onduidelijkheid over een opschortingsbevoegdheid kan problematisch zijn voor de rechter die over een opschortingsverweer heeft te oordelen.³¹ De met die onduidelijkheid gepaard gaande rechtsonzekerheid kan ook problematisch zijn voor de betrokken partijen. Zowel voor degene die zich op een opschortingsrecht beroept als voor zijn wederpartij, voor zover die de opschortingsbevoegdheid betwist.³² Onduidelijkheid kan leiden tot een patstelling tussen partijen, waarin geen van hen meer tot nakoming bereid is zolang de ander niet heeft gepresteerd, maar niet duidelijk is of een van de partijen opschortingsbevoegd is en, zo ja, welke partij dat dan is. Een minnelijke oplossing in een opschortingsgeschil ligt dan eveneens minder voor de hand, terwijl opschortingsrechten ook buiten rechte kunnen en veelvuldig worden ingeroepen.³³

Partijen zijn tevens gebaat bij een zekere mate van voorspelbaarheid ten aanzien van het antwoord op de vraag *wanneer* aan het samenhangcriterium is voldaan en of aldus, mits ook aan de overige vereisten is voldaan, een opschortingsbevoegdheid bestaat.

25 Wolters, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2022.

26 Wolters, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2022, p. II.

27 Wolters, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2022/41.

28 Wolters, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2022/42. Zie ook Heilbron, *Retentierecht en uitwinning* (O&R nr. 110) 2019/86, alsook Wolters, *Alle omstandigheden van het geval* (O&R nr. 77) 2013, p. 14, waar hij eveneens de vraag opwerpt *wanneer* twee verbintenissen voldoende samenhang ‘hebben’ om een opschorting te rechtvaardigen.

29 Wolters, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2022/42. Aldus ook Streefkerk, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2013/16.2. Zie over de functies van het algemene opschortingsrecht § 2.5.4.

30 Wolters, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2022/42. Zie ook Heilbron, *Retentierecht en uitwinning* (O&R nr. 110) 2019/86.

31 Zie over het opschortingsrecht als verweermiddel § 7.2.

32 Zie § 7.5.

33 Zie § 1.7, slotalinea. Zie voor diverse voorbeelden de in dit proefschrift behandelde rechtspraak.

Degene die het algemene opschortingsrecht inroept, loopt het risico dat de rechter in een concreet geval zal oordelen dat hij niet opschortingsbevoegd is, omdat de rechter een ander oordeel kan hebben over het antwoord op de vraag of tussen de verbintenissen over en weer voldoende samenhang bestaat om opschorting te rechtvaardigen.³⁴ En als blijkt dat een partij zich ten onrechte heeft beroepen op een opschortingsrecht, is zij zonder ingebrekestelling in verzuim komen te verkeren en bijvoorbeeld gehouden de schade te vergoeden die de ander heeft geleden als gevolg van het uitblijven van de prestatie.³⁵

In de parlementaire geschiedenis is rekenschap gegeven van het belang van opschortingsrechten voor de praktijk. Ook daarom is voor een aantal specifieke gevallen in de wet opgenomen dat een partij opschortingsbevoegd is.³⁶ De duidelijkheid en voorspelbaarheid kan echter toenemen met een beoordelingsmaatstaf voor het samenhangcriterium, omdat de specifieke gevallen weinig opleveren voor de door het algemene opschortingsrecht beheerste gevallen. Niettemin zijn de invulling van het samenhangcriterium en de toepassing van het algemene opschortingsrecht overgelaten aan de rechtspraak. Artikel 6:52 lid 1 BW geeft 'aan de rechter een algemene maatstaf' op basis waarvan die de vraag moet beantwoorden of in het concrete geval een opschortingsrecht op zijn plaats is.³⁷ Daardoor dreigt een vicieuze cirkel, want voor het antwoord op die vraag zal de rechter onder meer moeten beoordelen of aan het samenhangcriterium is voldaan.

Op basis van de wet en de wetsgeschiedenis is niet zonder meer duidelijk wat de maatstaf is voor de beoordeling van het samenhangcriterium en wanneer daaraan is voldaan. Aan de vraag naar deze maatstaf is in de literatuur beperkt aandacht besteed en in rechtspraak is deze nog niet beantwoord. De vraag wanneer aan het samenhangcriterium is voldaan, wordt doorgaans vooral beantwoord aan de hand van de in artikel 6:52 lid 2 BW genoemde omstandigheden.³⁸ Voor zover ik het heb kunnen nagaan ontbreekt een overzicht van andere omstandigheden waaronder eveneens tussen de verbintenissen over en weer voldoende samenhang kan bestaan om een beroep op het algemene opschortingsrecht te rechtvaardigen. Tevens is, voor zover mij bekend, nog niet eerder geëvalueerd hoe het samenhangcriterium in de rechtspraak is ingevuld. Evaluatie van gepubliceerde rechtspraak en literatuur kan bijdragen aan het antwoord op de vraag wanneer aan het samenhangcriterium is of kan zijn voldaan.

Als aan de vereisten van artikel 6:52 lid 1 BW is voldaan, is de schuldenaar bevoegd de nakoming van zijn verbintenis uit te stellen totdat voldoening van zijn vordering heeft plaatsgevonden. De schuldenaar kan van deze bevoegdheid gebruikmaken door het algemene opschortingsrecht uit te oefenen. De schuldenaar mag het opschortingsrecht niet uitoefenen als dat naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar is. Over deze beoordelingsmaatstaf bestaat niet of nauwelijks discussie.³⁹ De vraag rijst wel wanneer de uitoefening van het algemene opschortingsrecht naar maatstaven

34 *Parl. Gesch. BW Boek 6*, p. 204.

35 HR 21 september 2007, ECLI:NL:HR:2007:BA9610, NJ 2009/50, m.nt. Jac. Hijma (*Ammerlaan/Enthoven*), r.o. 4.6. Zie § 2.7.

36 *Parl. Gesch. BW Boek 6*, p. 204.

37 *Parl. Gesch. BW Boek 6*, p. 206-207.

38 Zie o.a. Wolters, *Opschortingsrechten* (*Mon. BW nr. B32b*) 2022/42-45; Asser/Sieburgh 6-I 2020/275-277; Asser/Hijma 7-I 2019/572 en Fesevur, *Voorrechten en retentierecht* (*Mon. BW nr. B13*) 2017/15 onderdeel b. Zie ook § 3.7.3.

39 Zie nader § 6.2.

van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar is of wordt.⁴⁰ Deze vraag is vaker in de literatuur aan de orde gekomen.⁴¹ De beantwoording van deze vraag is afhankelijk van de feiten en omstandigheden van het geval.⁴² Die vraag kan daarom niet eenvoudig in haar algemeenheid worden beantwoord, maar een evaluatie van gepubliceerde rechtspraak en literatuur kan wel bijdragen aan het antwoord op de vraag in welke gevallen de schuldenaar zijn opschortingsbevoegdheid niet mag uitoefenen. Voor zover mij bekend ontbreekt een dergelijke evaluatie.

1.3 Vraagstelling en doelstelling

De centrale vraag van dit onderzoek is: wanneer heeft de schuldenaar een opschortingsrecht als bedoeld in artikel 6:52 BW en wanneer mag hij dit recht al dan niet uitoefenen? Deze vraag valt uiteen in vier deelvragen.

1. De eerste deelvraag is welke plaats het algemene opschortingsrecht in het BW inneemt. Deze deelvraag valt uiteen in een aantal subvragen:
  - Wat is de historie van het algemene opschortingsrecht?
  - Wat is de wettelijke systematiek van opschortingsrechten?
  - Wat is de grondslag van het algemene opschortingsrecht?
  - Wat is de aard van het algemene opschortingsrecht?
  - Wat is het karakter van het algemene opschortingsrecht?
  - Waarop is de uitoefening van het algemene opschortingsrecht gericht?
  - Waartoe strekt de uitoefening van het algemene opschortingsrecht?
  - Welke functie of functies heeft het algemene opschortingsrecht?
  - Wat zijn de rechtsgevolgen van het bevoegd of onbevoegd uitoefenen van het algemene opschortingsrecht?
  - Hoe eindigt een opschortingsbevoegdheid op grond van artikel 6:52 lid 1 BW?
2. De tweede deelvraag is wat de vereisten van het algemene opschortingsrecht zijn en wanneer aan elk van deze vereisten is voldaan. Een van deze vereisten, tevens het centrale vereiste, is het al genoemde samenhangcriterium. Ten aanzien van dat criterium valt deze deelvraag uiteen in zeven subvragen. De eerste subvraag luidt:
  - Onder welke omstandigheden is of kan aan het samenhangcriterium zijn voldaan?

Het antwoord op deze eerste subvraag kan ten dele gevonden worden in de wet, omdat artikel 6:52 lid 2 BW bepaalt dat aan het samenhangcriterium kan zijn voldaan als de verbintenissen over en weer voortvloeien uit dezelfde rechtsverhouding of uit zaken

40 Vgl. Wolters, *Alle omstandigheden van het geval* (O&R nr. 77) 2013, p. 13, die onder verwijzing naar art. 6:262 lid 2 BW de vraag opwerpt wanneer een gedeeltelijke of niet behoorlijke nakoming een opschorting rechtvaardigt.

41 Zie o.a. Wolters, *Opschortingsrechten* (Mon. BW nr. B32b) 2022/55 e.v.

42 Wolters, *Alle omstandigheden van het geval* (O&R nr. 77) 2013, p. 29, en zie tevens p. 162-163, 214 en 294-295 voor enkele 'factoren' die de werking van de maatstaven van redelijkheid en billijkheid beïnvloeden en daarmee de toelaatbaarheid van de uitoefening van een opschortingsrecht.

die partijen regelmatig hebben gedaan. De tweede tot en met zesde subvraag hebben betrekking op dit artikellid en luiden:

- Wat houdt ‘dezelfde rechtsverhouding’ als bedoeld in artikel 6:52 lid 2 BW in?
- Wanneer is sprake van ‘dezelfde rechtsverhouding’ als bedoeld in artikel 6:52 lid 2 BW?
- Wat houdt ‘zaken die partijen regelmatig met elkaar hebben gedaan’ als bedoeld in artikel 6:52 lid 2 BW in?
- Wanneer is sprake van ‘zaken die partijen regelmatig met elkaar hebben gedaan’ als bedoeld in artikel 6:52 lid 2 BW?
- In hoeverre is of kan aan het samenhangcriterium zijn voldaan als de in artikel 6:52 lid 2 BW bedoelde omstandigheden zich voordoen?

De codificatie van het tweede lid van artikel 6:52 BW laat ruimte voor andere dan de daarin genoemde omstandigheden. Daarom luidt de zevende subvraag:

- Onder welke omstandigheden kan worden aangenomen dat wel of niet aan het samenhangcriterium is voldaan?
3. Gegeven dat aan de vereisten van het algemene opschortingsrecht – waarop de tweede deelvraag ziet – is voldaan, is de schuldenaar op grond van artikel 6:52 lid 1 BW bevoegd de nakoming van zijn verbintenis op te schorten totdat zijn wederpartij zijn vordering heeft voldaan. Daarbij rijst de derde deelvraag hoe de schuldenaar deze bevoegdheid uitoefent.
  4. De vierde deelvraag ten slotte is wanneer de schuldenaar zijn opschortingsbevoegdheid op grond van artikel 6:52 lid 1 BW niet mag uitoefenen.

Bij de beantwoording van deze vragen streef ik onder andere naar het formuleren van een maatstaf voor de beoordeling van het samenhangcriterium in artikel 6:52 lid 1 BW. Tevens streef ik naar een maatstaf voor de beoordeling van de in artikel 6:52 lid 2 BW opgenomen omstandigheden waaronder onder meer aan het samenhangcriterium kan zijn voldaan. Ook tracht ik een antwoord te geven op de vraag in welke gevallen aan dit criterium is of kan zijn voldaan, door een overzicht te geven van omstandigheden die bij de beoordeling van het samenhangcriterium een rol kunnen spelen. Voorts streef ik naar het formuleren van een maatstaf voor de beoordeling van de vraag wanneer de schuldenaar het algemene opschortingsrecht niet mag uitoefenen en in welke omstandigheden aan die maatstaf is of kan zijn voldaan. Om een zekere mate van abstractie te bereiken in de omstandigheden die bij de beoordeling van het samenhangcriterium en de uitoefening van het algemene opschortingsrecht een rol kunnen spelen, is het mijn bedoeling deze omstandigheden zoveel als mogelijk te rubriceren.

Met deze opzet beoog ik zowel de rechtswetenschap als de rechtspraktijk te dienen. De formulering van beoordelingsmaatstaven en het bereiken van een zekere mate van abstractie op basis van concrete gevallen kan bijdragen aan rechtszekerheid over het antwoord op de vraag wanneer opschortingsbevoegdheid op grond van artikel 6:52 lid 1 BW bestaat, alsook helpen bij het leggen van verbanden tussen verschillende opschortingsregelingen of de analogische toepassing van opschortingsregelingen. Daarmee tracht ik ook bij te dragen aan geschiloplossing in gevallen waarin een van de partijen een opschortingsrecht inroept.

Dat het mogelijk zou zijn om daadwerkelijk te komen tot het formuleren van de genoemde beoordelingsmaatstaven, meer in het bijzonder het formuleren van een maatstaf voor de beoordeling van het samenhangcriterium, is overigens een veronderstelling, omdat een concrete aanwijzing daarvoor ontbreekt. Wel is het de verwachting dat het mogelijk moet zijn om op basis van rechtsbronnen die – hoofdzakelijk – sinds de codificatie van het algemene opschortingsrecht zijn verschenen tot een formulering daarvan te komen.

1.4 Afbakening

Dit proefschrift is beperkt tot de algemene opschortingsregeling zoals die in afdeling 6.1.7 BW is gecodificeerd. Het is niet mijn bedoeling om opschortingsrechten over de volle breedte te onderzoeken. Deze afbakening is mede ingegeven door hetgeen bij de probleemstelling is opgemerkt over de onduidelijkheid en rechtsonzekerheid die met name het samenhangcriterium in artikel 6:52 BW met zich kan brengen.⁴³

De uitoefening van het algemene opschortingsrecht is het onderwerp van dit proefschrift. Daarom heb ik mij vooral gericht op het geval waarin een schuldenaar een opeisbare vordering op zijn wederpartij heeft, die voldoende samenhangt met zijn verbintenis om opschorting te rechtvaardigen (zie art. 6:52 lid 1 BW). Voor wat betreft de schuldenaar en zijn wederpartij heb ik mij beperkt tot de oorspronkelijke partijen bij de verbintenissen over en weer. Eventuele partijperikelen, bijvoorbeeld na schuldovername of cessie, en de opschortingsbevoegdheid jegens derden, vallen buiten het bereik van dit onderzoek.⁴⁴ Tevens heb ik mij beperkt tot het bestaan van verbintenissen over en weer, die niet noodzakelijkerwijs wederkerig zijn. Voor zover die verbintenissen tevens wederkerige verbintenissen zijn, is daarop ook de *enac* van toepassing, zoals reeds aan de orde kwam.⁴⁵ Voor zover de op te schorten verbintenis een verplichting tot afgifte van een zaak inhoudt, is daarop tevens het in artikel 3:290 BW geregelde retentierecht van toepassing. De vraag of sprake is van een dergelijke samenloop met bijzondere opschortingsregelingen valt niet binnen het bereik van dit onderzoek. Ik ga evenmin of nauwelijks in op tussen partijen overeengekomen opschortingsregelingen.⁴⁶ Ook de in artikel 6:37 en 6:117 BW geregelde opschortingsrechten, waarvoor geen vordering op de wederpartij is vereist, zijn buiten dit onderzoek gebleven.⁴⁷

De bevindingen uit dit onderzoek hebben betrekking op het algemene opschortingsrecht. De bevindingen kunnen evenwel ook relevant zijn voor elders in de wet geregelde opschortingsrechten, zoals de *enac* en het retentierecht, omdat dat bijzondere regelingen van de algemene opschortingsregeling zijn.⁴⁸ Dit geldt uiteraard niet voor bevindingen die betrekking hebben op punten waarop de bijzondere regelingen afwijken van de algemene regeling.⁴⁹ Voorts kunnen de bevindingen relevant zijn voor tussen partijen

43 Zie § 1.2.

44 Behoudens enkele opmerkingen daarover in § 3.2.

45 Zie § 1.2.

46 Behoudens de behandeling van het algemene opschortingsrecht als aanvullend recht in § 2.6 en de overeenstemming tussen partijen dat aan het samenhangcriterium is voldaan in § 4.6.1.

47 Behoudens de behandeling van deze opschortingsrechten in § 2.3.

48 Zie § 2.3.

49 Zie bijv. art. 3:294 BW en 6:264 BW.

overeengekomen opschortingsrechten.⁵⁰ In een enkel geval heb ik benoemd dat de bevindingen ook voor andere opschortingsregelingen gelden. Het is echter meestal aan de lezer overgelaten om de bevindingen in verband te brengen met andere opschortingsregelingen dan de algemene opschortingsregeling, omdat die kruisbestuiving nader onderzoek kan vergen naar de andere opschortingsregeling en dat valt buiten het bereik van dit onderzoek naar de algemene opschortingsregeling.

De beantwoording van de vragen wanneer aan het samenhangcriterium is voldaan en wanneer de schuldenaar zijn opschortingsbevoegdheid op grond van artikel 6:52 lid 1 BW niet mag uitoefenen, is afhankelijk van de feiten en omstandigheden van het geval. Voor deze beantwoording heb ik vooral gepubliceerde overheidsrechtspraak onderzocht. Daarbij heb ik mij beperkt tot deze rechtspraak sinds overwegend 2017, omdat uit die periode voldoende materiaal beschikbaar is en dit onderdeel van dit onderzoek daarmee beheersbaar is gebleven.⁵¹

1.5 Methodologie

Dit onderzoek heeft een juridisch-dogmatisch karakter. In dit onderzoek is een beperkte vergelijking met het Duitse recht gemaakt. De rechtshistorie van het algemene opschortingsrecht is beperkt tot hoofdlijnen in de 20^e eeuw.

Juridisch-dogmatisch onderzoek heeft een centrale plaats in het rechtswetenschappelijk onderzoek in Nederland en Europa.⁵² Het onderwerp van juridisch-dogmatisch onderzoek is het geldende positieve recht, zoals dat is neergelegd in geschreven en ongeschreven nationale, Europese en internationale wet- en regelgeving, beginselen, begrippen, leerstukken en rechterlijke uitspraken, en van commentaar is voorzien in de literatuur.⁵³ Het nationale geldende privaatrecht dat is neergelegd in wet- en regelgeving, rechtspraak en daarop betrekking hebbende literatuur is het startpunt in de juridische dogmatiek.⁵⁴ Buitenlandse literatuur kan onderdeel zijn van die literatuur wanneer een vergelijking met een ander rechtstelsel wordt gemaakt.⁵⁵ Uit deze rechtsbronnen worden antwoorden op onderzoeksvragen over het geldende positieve nationale recht afgeleid met behulp van tekstanalytische methoden, praktische argumenten en redeneerwijzen.⁵⁶ Juridisch-dogmatisch onderzoek dient zowel de rechtswetenschap als de rechtspraktijk.⁵⁷

De centrale vraag van dit onderzoek heeft betrekking op het geldende positieve nationale recht ten aanzien van het algemene opschortingsrecht en leent zich daarom bij uitstek voor juridisch-dogmatisch onderzoek. Voor dit onderzoek heb ik dan ook gebruikgemaakt van de rechtsbronnen wet- en regelgeving, wetsgeschiedenis, rechtspraak

50 Zie § 2.6 en § 4.6.1.

51 Een zoekopdracht met de term '6:52' of 'opschorting' levert op rechtspraak.nl over de periode van 1 januari 2017 tot en met 28 juli 2023 respectievelijk 326 en 3193 gepubliceerde civielrechtelijke resultaten op. Met rechtsbronnen na 28 juli 2023 is in beginsel geen rekening gehouden.

52 Asser/*Vranken Algemeen deel*^{****} 2014/7. Zie voorts Vranken 2014, 1728-1729.

53 Asser/*Vranken Algemeen deel*^{****} 2014/8. Zie voorts Van Dijck, Snel & Van Golen 2023, p. 88-90.

54 Vranken 2014, p. 1728.

55 Vranken 2014, p. 1728.

56 Vranken 2014, p. 1728.

57 Asser/*Vranken Algemeen deel*^{****} 2014/8.